

УДК 321.7

Вимірювання демократії: теоретичні та емпіричні підходи

Тетяна Андрійчук,
завідуюча сектором Департаменту
інформації та комунікацій з громадськістю
Секретаріату Кабінету Міністрів України

(Рецензент: д. політ. н.
Ю. Шайгородський)

У статті досліджуються основні теоретичні та емпіричні підходи до вимірювання демократії та пропонується авторське бачення складових цього процесу, які могли б бути застосовані для оцінювання рівня демократичності політичної системи України.

Ключові слова: демократія, вимірювання демократії, інституційний підхід, процедурний підхід, функціональний підхід, процесуальний підхід, біхевіоралістський підхід, світоглядний підхід.

The basic theoretical and empirical approaches to measuring of democracy are researched in the article. The author's vision of components, which could be used for evaluation of the democratic level of political system of Ukraine, is proposed.

Keywords: democracy, measuring of democracy, institutional approach, procedural approach, functional approach, procession approach, behavioral approach, worldview approach.

В статье исследуются основные теоретические и эмпирические подходы к измерению демократии и предлагается авторское видение составляющих этого процесса, которые могли бы быть применены для оценки уровня демократичности политической системы Украины.

Ключевые слова: демократия, измерения демократии, институциональный подход, процедурный подход, функциональный подход, процессуальный подход, бихевеиоралистского подход, мировоззренческий подход.

Суспільно-політичні трансформації, що відбулися наприкінці ХХ ст. у Центральній і Східній Європі, значно посилили увагу політичної науки

до осмислення феномена демократії, пошуку демократичних практик, здатних бути ефективними як у країнах з тривалим демократичним досвідом, так і тих, що знаходяться на шляху демократичних перетворень.

Це ускладнюється надзвичайною багатогранністю поняття „демократія” – „найбільш вільного з усіх політичних понять” [14]. Досі науковцями чітко не визначено, чим є та чим не є демократія. Дослідники пропонують безліч її визначень і концепцій, які ґрунтуються на різних підходах, у тому числі й певних ідеологічних уподобаннях чи конкретних цілях наукових досліджень.

Незважаючи на відсутність єдиного визначення демократії, у академічних колах здійснюються спроби напрацювання підходів до вимірювання демократичності тих чи інших політичних систем. Насамперед, цей напрям політичної науки розвивається вченими, які досліджують проблеми демократичного „транзиту” посттоталітарних та поставторитарних країн і намагаються визначити критерії оцінки якості демократичних перетворень. Йдеться, зокрема, про Л. Даймонда, С. А. Гантінгтона, А. Пшеворського, А. Шедлера, Ф. К. Шміттера та ін. Праці цих вчених ґрунтуються на різних методологічних підходах.

В Україні проблеми, пов’язані з оцінкою демократичності політичних систем, порушуються у працях В. Андрущенка, О. Бабкіної, А. Колодій, Ю. Левенця, Н. Латигіної, М. Михальченка, О. Скрипнюка, Ю. Шайгородського, Ю. Шведа та інших дослідників.

Крім теоретичних розробок проблеми вимірювання демократії, останніми роками набувають популярності емпіричні дослідження, які використовують формалізовані, передусім кількісні, показники рівня демократичного розвитку. У цьому контексті резонансними та такими, що привертають увагу не лише науковців, але й громадськості, є результати рейтингу країн „Nations in Transit” американської правозахисної організації „Freedom House” та Індексу демократії британського журналу „Economist”.

Мета статті – дослідити основні теоретичні та емпіричні підходи до вимірювання демократії та запропонувати складові цього процесу, які, на думку автора, могли б бути застосовані для оцінювання рівня демократичності політичної системи України.

Сучасна політична наука пропонує широкий спектр підходів до вимірювання демократії, які в свою чергу залежать від теоретичних уявлень про сутність і головні складові цього феномену. Так, німецький дослідник К. Байме виокремлює інституційний, біхевіоралістський та функціональний підходи [2, с. 273 – 281], американський дослідник Ч. Тіллі – конституційний, змістовний (реальний), процедурний та орієнтований на процес [11, с. 21]. Італійський дослідник Л. Морліно, виходячи з трьох значень поняття „якість” (характеристика результату певної процедури; набір структурних характеристик певного явища; кінцевий результат у вигляді відчуття задоволеності у споживача), говорить про процедурний,

змістовний та орієнтований на результат підходи [5, с. 12]. А. Шедлер пропонує три взаємопов'язаних підходи до вимірювання демократії – поведінковий, світоглядний та структурний [12, с. 691]. Російські вчені М. Грачев та А. Мадатов виокремлюють політико-інституціональний, процесуально-процедурний, культурологічний та аксіологічний теоретичні підходи [3, с. 3 – 4]. Вітчизняні дослідники також різняться у визначенні підходів до вимірювання демократії, зокрема А. Колодій говорить про інституційний та процесуально-поведінковий підходи [6, с. 51 – 53], Н. Латигіна вказує на необхідність поєднання структурного та процедурного підходів [7, с. 184 – 198], О. Скрипнюк виокремлює інституційний та процесуальний підходи [10, с. 185 – 186].

Враховуючи таку різноманітність поглядів існує необхідність у більш детальному аналізі та співставленні основних теоретичних підходів до вимірювання демократичності політичних систем. Нами виокремлено: інституційний, процедурний, функціональний (структурний), змістовний, біхевіоралістський, процесуальний, світоглядний підходи.

Інституційний підхід. Прихильниками цього підходу є, зокрема, Н. Даглас, Дж. Марч, Й. Олсен, А. Пшеворський, Р. Фрідберт та ін. Він передбачає урахування інституційних засобів втілення демократичних принципів (представницька система, вибори, референдуми, інститути громадянського суспільства та ін.). Увага до інституційного підходу значно посилилась з виникненням „нових демократій” у Центральній та Східній Європі, оскільки утворення демократичних інститутів стало сприйматися як важлива фаза демократичного „транзиту”. Прихильники інституційного підходу виходять з уявлення, що саме політичні інститути впливають на „способи дії індивідів та груп, на рівень довіри серед громадян і лідерів, на загальні прагнення політичної спільноти, на спільну мову, розуміння та норми спільноти, а також на значення таких уявлень, як демократія, справедливість, свобода і рівність” [15, р. 164]. Разом з тим, складно не погодитися і з іншою думкою, що створені людьми політичні інститути не завжди відповідають об'єктивним умовам та процесам, що відбуваються, і тому не можуть бути самодостатнім показником рівня демократії. Показовою, у цьому сенсі, ілюстрацією є питання, чому в країні, де наявні різні інститути громадянського суспільства, самого громадянського суспільства немає? [9, с. 40].

Виокремлений Ч. Тіллі *конституційний підхід* можна охарактеризувати як складову інституційного підходу. Він розглядає чинні у конкретній державі конституції та закони на предмет закріплення у них демократичних інститутів та принципів. Зазначений підхід дозволяє формально охарактеризувати політичний режим, водночас не враховує можливу невідповідність законодавчих норм реальній політичній практиці.

Процедурний підхід (використовують, зокрема, Г. О'Доннел, Т. Карл, Х. Лінц, Ф. К. Шміттер та ін.) є достатньо близьким до інституційного, оскільки вивчає встановлені політичними інститутами процедури і

правила взаємодії політичних акторів. На думку Ч. Тіллі, для цього підходу характерно, насамперед, оцінювання процедур, пов'язаних з проведенням виборів, набагато рідше – з іншими консультативними механізмами (референдум, петиції та ін.) [11, с. 22]. Л. Морліно натомість зазначає, що при цьому підході враховуються процедури, які дозволяють громадянам моніторити результативність дієвого застосування законів та ефективність політичних рішень, стосуються електоральної та міжінституційної звітності політичних інститутів, їх змагальності та партнерства [5, с. 13]. Таким чином нечіткість процедурних визначень демократії може обмежувати коло політичних процедур, за допомогою яких вимірюватиметься демократія.

Функціональний або структурний підхід використовують, зокрема, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, С. М. Ліпсет та ін. Автори цього підходу пропонують оцінку рівня демократії через агреговані дані таких її функціональних (структурних) умов (передумов): рівність або соціальне диференціювання громадян (соціальна політика, рівність шансів на освіту, державне фінансування політичних партій, захист інформаційної свободи); консенсус громадян; соціальний та економічний розвиток (господарство країни, добробут громадян, комунікаційні засоби) тощо [2, с. 276 – 279]. Водночас, на нашу думку, застосування такого підходу не завжди дає можливість чіткого визначення міри і сутності впливу якості суспільного життя на демократичність політичної системи. Виникає закономірне питання: чи не є передумови демократії результатами самого процесу демократизації?

Змістовний (реальний) підхід (використовують, зокрема, Л. Даймонд, Л. Морліно та ін.) оцінює рівень демократії, зосереджуючи увагу на тому, чи підтримуються політичним режимом умови суспільного життя високого ґатунку: чи підтримує він добробут людей, соціальну рівність, політичні права та громадянські свободи, безпеку, правосуддя, громадянський діалог, мирне розв'язання конфліктів [11, с. 21; 5, с. 12]. Тобто, політична система вважатиметься демократичною, якщо суспільству характерні вказані ознаки. Водночас під час застосування цього підходу нез'ясованим остаточно залишається питання (схоже на те, яке ми згадували, аналізуючи функціональний підхід) щодо прямої залежності певної якості суспільного життя саме від демократичності чи недемократичності політичної системи.

Біхевіоралістський (поведінковий) підхід. Його прихильники: Г. Алмонд, С. Верба, Р. Гюнтер, Л. Даймонд, Дж. Лінц, С. М. Ліпсет та ін. Цей підхід передбачає вивчення поведінки політичних акторів, насамперед виборців і політиків. Прибічники такого підходу, на відміну від інституціоналістів, вважають, що саме політична поведінка впливає на якість функціонування демократичних інститутів і процедур. Особлива увага звертається на дослідження впливу таких змінних, як ідеологічний догматизм, форми соціалізації та стиль виховання, обсяг вільного часу у різних професіях, освіта, ступінь задоволеності громадян відповіддю

політичної системи на їхню готовність до участі [2, с. 274 – 276]. При цьому підході використовується „м'яке правило відкидання”, коли демократія вважається в безпеці, якщо всі причетні до неї гравці дотримуються головних правил демократичної гри і не вдаються до антидемократичної поведінки (використання насильства, відкидання виборів, вихід за межі повноважень тощо) [12, с. 692 – 693].

Орієнтований на процес або процесуальний підхід (використовують, зокрема, Т. Ванханен, Р. А. Даль, Д. Растоу, Ч. Тіллі та ін.) оцінює не просто наявність демократичних інститутів та процедур, певної політичної поведінки, а те, як вони розвиваються у рамках взаємопов'язаних неперервних процесів, необхідних для демократії. Такий підхід дозволяє оцінити рівень розвитку демократії з урахуванням розтягнутості процесу демократизації у часі. Водночас застосування цього підходу потребує чіткого визначення бажаних для демократії процесів. Наприклад, Р. Даль виокремлює такі взаємопов'язані процесуальні критерії демократії (поліархії): активна (ефективна) участь; голосування на умовах рівності; інформоване розуміння політики; контроль громадян над політичним порядком денним, можливість його змінити; „включення дорослих” (можливість більшості резидентів реалізовувати громадянські права) [4, с. 40 – 41]. Ч. Тіллі пропонує використовувати для вимірювання демократії аналіз процесів інтеграції мереж довіри в публічну політику; ізоляції політики від категоріальної нерівності (гендерної, етнічної, релігійної тощо); ліквідації незалежних центрів влади (патрон-клієнтських мереж, релігійних інститутів, армій та ін.) з наступним збільшенням впливу на політику громадян [11, с. 40]. На думку вітчизняного дослідника О. Скрипнюка, важливими для оцінки є процеси, пов'язані з гарантуванням прав та свобод людини, залученням громадян до державного управління, забезпеченням мирної передачі влади, зміни політичних еліт, ефективного врядування [10, с. 186].

Світоглядний підхід (використовують, зокрема, Ю. Габермас, Л. Вайтхед, Л. Даймонд, Г. О'Доннел та ін.) оцінює погляди, вподобання, відчуття політичних акторів, які формують їх поведінку. На відміну від поведінкового підходу при цьому підході вивчається не „поверхня” демократичної політики, а „глибокі води” політичних поглядів, зокрема такі світоглядні основи, як нормативні (глибина підтримки демократії політичними гравцями, легітимність режиму), стратегічні (динаміка стратегічної взаємодії між демократами та „антидемократами”, утвердження демократичного консенсусу), когнітивні (відчуття політичних гравців, соціальні сподівання на збереження демократії) [12, с. 698 – 705]. До цього підходу можна умовно віднести і запропонований Л. Морліно *підхід, орієнтований на результат*, що вивчає сприйняття громадянами демократії (визнання діючих політичних інститутів, задоволеність їх роботою) [5, с. 12].

Як бачимо, спектр теоретичних підходів до вимірювання демократії є достатньо широким, при цьому багато авторитетних вчених використовують у своїх дослідженнях одразу декілька з них.

Варто також згадати і про спроби емпіричного вимірювання демократії через застосування кількісних методів, результатом яких є визначення певних індексів та рейтингів.

Одними з найвідоміших є індекси політичного розвитку Ф. Катрайта, демократичної дії Д. Нейбауера, інституціональної демократії Т. Гарра [8, с. 135 – 138]. Щоправда, зазначені індекси формуються на основі доволі обмеженого кола формалізованих критеріїв, які не здатні повною мірою охопити усі складові феномену демократії. Так, у Індексі політичного розвитку враховуються лише показники формування законодавчої та виконавчої влади, у Індексі демократичної дії – електоральної рівності та електоральної конкуренції (відсоток населення, що має право голосу, рівність представництва, інформаційна рівність, конкуренція), у Індексі інституціональної демократії – конкурентності політичної участі, контролю за політичною участю, конкурентності та відкритості формування виконавчої влади, обмеження діяльності її глави.

Емпіричне вимірювання демократії здійснюються й зарубіжними експертними організаціями. Так, американська правозахисна організація „Freedom House” формує рейтинг демократичності країн „Nations in Transit” за такими показниками, як демократичність управління на національному рівні, електоральний процес, громадянське суспільство, незалежність засобів масової інформації, демократичність управління на місцевому рівні, незалежність судової системи та корупція. Оцінювання показників здійснюється обмеженим колом експертів, до якого, водночас, входять експерти з країн, політичні системи яких досліджуються. Аналіз методології цього дослідження [16] свідчить про використання насамперед інституційного, процедурного та змістовного підходів, про слабкі місця яких вже йшлося вище.

Обрахування Індексу демократії здійснює й центр „The Economist Intelligence Unit” британського журналу „Economist”. До уваги беруться такі показники: виборчий процес та плюралізм, функціонування уряду, політична участь, політична культура та громадянські свободи. Оцінювання здійснюється експертами, водночас будь-які дані про них не оприлюднюються. Як свідчить методологія цього дослідження [13], більшість критеріїв стосуються інституційного, процедурного та змістовного підходів, водночас під час вимірювання рівня політичної культури населення певна увага приділяється і світоглядному підходу.

Варто зазначити, що запитання, за якими оцінюються показники демократії у рейтингу „Nations in Transit” та Індексі демократії, здебільшого передбачають відповіді у форматі „так – ні” (у Індексі демократії для окремих показників передбачено варіант, що є проміжним між позитивним та негативним).

Таким чином, результати вимірювання є достатньо формальними і не можуть відобразити особливості політичної системи конкретної країни, причини, які впливають на певний стан демократичних інститутів та процедур, динаміку розвитку демократичного процесу. Відповідно результати цих вимірювань мають співставлятися з результатами інших досліджень, що враховуватимуть специфіку політичної практики конкретних країн.

Аналіз вищезгаданих теоретичних та емпіричних підходів, кожен з яких має свої сильні та слабкі сторони, свідчить, що об'єктивне вимірювання демократії залишається ще не вирішеною науковою проблемою. Разом з цим пошук ефективного підходу до оцінювання демократичності політичної системи є актуальним для нашої держави. Він має сприяти з'ясуванню точних координат розташування України на шляху демократичних перетворень, а також визначенню проблемних питань, що стримують рух на цьому шляху та можливих способів їх вирішення.

Варто зазначити, що запропоновані дослідниками теоретичні підходи мають неоднакове значення для країн, що перебувають на різних етапах демократизації. Зокрема, підходи, які оцінюють демократичні інститути та процедури, можна охарактеризувати, як найбільш важливі на початку демократизації, коли відбувається становлення відповідних інститутів і процедур. Водночас, варто погодитися з О. Бабкіною, що демократія є не лише феноменом політичної сфери, але й широким соціальним процесом, що постійно відбувається і трансформується, визначаючи спосіб організації та функціонування суспільства [1, с. 19]. Тому для України, як держави, що розбудовує демократію вже не перше десятиліття, плідним може стати саме процесуальний підхід. Він є більш комплексним та багатовимірним, оскільки дозволяє охарактеризувати розвиток інститутів, процедур та поведінки головних політичних акторів у рамках взаємопов'язаних неперервних процесів з урахуванням тривалості процесу демократизації і можливості зворотних тенденцій, а не просто на основі досягнення окремих демократичних показників. Разом з тим, для процесуального оцінювання демократії важливо визначитися щодо концептуальної моделі демократії, розвиток якої є бажаним для нашої держави, щоб врахувати її елементи у відповідних показниках і критеріях.

Крім того, формуючи комплексний підхід до вимірювання демократії в Україні, варто взяти до уваги запропоновану російським вченим Р. Матвеевим концепцію саморегулювання політичних і суспільних систем за допомогою специфічних полів, які складаються з відносин, ментальностей, звичок, симпатій та антипатій, ідей, схильностей, настроїв, традицій, міфів, залишаючись недоступними для прямого спостереження [9, с. 40-42]. Саме неврахування особливостей таких полів може призвести до того, що інститути, норми та способи вирішення політичних проблем, які довели свою ефективність в одній країні, дають

зовсім інакший результат в іншій, що в свою чергу може спровокувати суперечність процесу демократизації або навіть „кризу” демократії. Врахувати такі особливості політичної системи можна за допомогою синтезу процесуального та світоглядного підходу, що вивчає погляди, вподобання, відчуття політичних акторів.

Запропонований підхід до вимірювання демократії не претендує на досконалість (як не є досконалими інші існуючі на сьогодні підходи), проте його комплексний характер має сприяти більш глибокому дослідженню рівня демократичного розвитку, поясненню тих чи інших проблем, що виникають на цьому шляху.

Література:

1. **Бабкіна О.** Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 18-24.
2. **Байме К.** Політичні теорії сучасності / К. Байме ; пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.
3. **Грачев М. Н.** Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М. : Изд-во „АЛКИГАММА”, 2004. – 128 с.
4. **Даль Р. А.** О демократии / Р. А. Даль – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 208 с.
5. Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті ХХІ ст. / [під ред. Л. Морліно та В. Садурського] ; пер. з англ. О. І. Кислюк. – К. : Укр. письменник, 2012. – 267 с.
6. **Колодій А. Ф.** Визначення критеріїв та вимірювання демократичності врядування в Україні / А. Ф. Колодій // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. уч. (22 жовт. 2010 р.). – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 29-55.
7. **Латигіна Н. А.** Демократія: реалії versus утопії : монографія / Н. А. Латигіна. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 400 с.
8. **Максимова Е. Н.** Индексы демократии как инструмент анализа институционального развития: украинский контекст / Е. Н. Максимова, Л. Л. Даховник // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2010. – № 3. – С. 134-138.
9. **Матвеев Р. Ф.** Демократия в современном мире: проблемы методологии в контексте политологии и права / Р. Ф. Матвеев // Демократия в современном мире : сб. ст. / сост., предисл. Я. А. Пляйс, А. Б. Шатилов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 368 с.

10. **Скрипнюк О. В.** Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
11. **Тилли Ч.** Демократія / Ч. Тилли ; пер. Т. Менская ; предис. к рус. изд. Г. Дерлугьян. – М. : АНО „Институт общественного проектирования”, 2007. – 264 с.
12. **Шедлер А.** Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // Демократія : антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 688-714.
13. Democracy index 2011. Democracy under stress : A report from the Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_Final_Dec_2011.pdf&mode=wp. – Назва з екрану.
14. International Encyclopedia of the Social sciences. – Vol. 4. – New York : The Macmillan Inc., 1968. – P. 112.
15. **March J. G.** Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics / J. G. March, J. P. Olsen. – New York : Free Press, 1989. – 227 p.
16. Nations in Transit 2012. Eurasia Findings : Overall Democracy Scores [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Graphs%202012.pdf>. – Назва з екрану.